

МОБІЛІЗАЦІЯ КОЗАКІВ ЛУБЕНСЬКОГО ПОЛКУ 1721–1725 РОКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЩОДЕННИКА ЯКОВА МАРКОВИЧА)

Олександр Барсуков

THE COSSACKS' MOBILIZATION OF THE LUBNY REGIMENT IN THE 1721–1725 CAMPAIGNS (BASED ON MATERIALS FROM THE DIARY OF YAKIV MARKOVYCH)

Oleksandr Barsukov

Among the notable figures of the 18th century Hetmanship, an important place belongs to Yakiv Markovych. He was an outstanding memoirist, a statesman and, in general, one of the most educated people of his time. In this article, we are interested in his everyday life during the tenure of the government of the Lubny commandant colonel.

Yakiv came from a noble family. Thanks to his father, Colonel Andrii Markovych of Lubny, he received a high-quality education at the Kyiv-Mohyla Academy, learned several foreign languages (such as Latin), and developed a close friendship with the prominent theologian Theophan Prokopovych and other members of the states upper circle. His background also helped him to become close friends with the colonel and later the Hetman Pavlo Polubotko. It is believed that it was Polubotko's Chronicle of events in Ukraine that inspired him to continue chronicling the events of the Hetmanate and create his outstanding «Diariush», covering the period from 1717 to 1764, from which we know about his colonelcy and life.

In this article, we are interested in the process of mobilizing the Cossacks of the Lubny Regiment under the command of Colonel Yakiv Markovych (1721–1725). The 18th century was a time when the Russian Empire increasingly oppressed and controlled the Cossacks, forcing their colonels to send them to unnecessary and distant wars, to build canals (for example, the Ladoga Channel), where they fell ill and died. The colonel had no choice: he either obeyed orders, received wealth and the love of his superiors, or he was dismissed.

An even worse fate awaited the Cossacks and the foremen: if they refused to go on a campaign, they were given a preventive talk, and if it did not help, they could be beaten with cues. These were all preventive measures to force them into submission and eventually send them on a military campaign anyway. Their injuries did not save them either, as the vigilant colonel closely monitored their recovery to send them back to the task.

It was in such conditions of hopelessness and doom that the Cossacks were mobilized into the army, when your life is completely in the hands of the rulers, who are trying their best to use you as a living force for their own selfish purposes. This article will focus on this process.

Keywords: Cossack Hetmanate, Russian Empire, 18th century, mobilization, Cossack regiments, Yakiv Markovych.

Історія козацького війська XVIII ст. є важливою в контексті дослідження сутності держави Гетьманщини. Мобілізація, як невід'ємна складова історії війська, а зокрема організації військового походу, яскраво демонструє систему підпорядкування один одному владних інститутів держави, повноваження і обов'язки місцевих органів влади, а також проблеми, які виникають в процесі реалізації призову козаків на службу. В той же час, за кількістю козацького війська, його дисципліною і забезпеченням ми можемо судити про його ефективність і бойовий потенціал. Особливо актуальною обрана тема статті є в контексті того, що мобілізація козаків в цей час ще не мала сталого і унормованого характеру і механізмів, відповідно багато процесів були налагоджені погано, інші були «на ручному управлінні», була відсутня система, тому виникає потреба проаналізувати і розкрити це питання ширше.

В своїй сукупності аналіз вищенаведених даних може допомогти: 1) пролити світло на стан Гетьманщини як такої, адже військо – це, на той час, основна сила, яка забезпечує існування держави, демонструє її спроможність до автономних дій і показує рівень її розвитку, 2) продемонструвати рівень організованості і самостійності інститутів Гетьманщини, 3) виявити рівень впливу російської держави на процеси організації війська в Україні. Саме ці завдання є особливо актуальними в контексті дослідження історії України XVIII ст.

Для виконання цих завдань потрібно досліджувати приклади мобілізації в окремих полках, на обмеженому часовому проміжку і на основі максимальної доступної нам кількості джерел. Найкраща ж ситуація виникає, коли ми маємо щоденник тієї особи, яка безпосередньо відповідала і здійснювала мобілізацію в своєму полку, адже так ми можемо максимально широко подивитися на обрану проблему. Саме тому для дослідження був обраний процес мобілізації в Лубенському полку за наказного полковництва Якова Марковича (1721, 1723–1725), а головним джерелом було обрано його щоденник*.

Українська історіографія має широке коло праць на тематику військової організації козацького війська, історії мобілізації і походів, тому вони мають бути враховані для ґрунтовнішого висвітлення питання. Питання характеристики військової полкової адміністрації Гетьманщини в українській історіографії детально вивчені у працях українських дослідників XX–XXI ст., про це писали (Струкевич 2005, с. 401–411; Гуржій 2015; Василенко 1926, с. 50–164; Дядиченко 1959; Смолій та ін. 2006; Заруба 2007; Горобець 2014, с. 50–70). Вони детально висвітлюють систему владної ієрархії в козацькій державі, систему підпорядкування урядів один одному, а також сферу відповідальності кожного уряду і засоби реалізації їх повноважень.

Яків Маркович

Фундаментальним контекстом, важливим при дослідженні процесу мобілізації є організаційні засади та устрій збройних сил Гетьманщини. Ґрунтовною працею по дослідженню українського козацького війська є «Збройні сили України першої половини XVIII століття» Олени Апанович (Апанович 1969), яка детально описує мобілізацію до війська: виконавців, призначення, способи ухилення, проблеми, які виникають в процесі тощо, – дане дослідження проливає світло на історію війська, але зачіпає переважно походи 1730-х рр., що є дотичним, але дещо відмінним до обраного періоду. Робота Олега Репана «Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних

походів у 1735–1739 роках» (Репан 2000, с. 18–30) якраз і стосується пізнішого періоду, але описує процеси, які тяглися ще з 20-х рр. XVIII ст. в тому числі для Лубенського полку: спроби старшини ухилитися від мобілізації під різними приводами, низька ефективність мобілізації і якість мобілізаційного ресурсу, відповідно і слабка мотивація, – дана праця дуже гарно описує ці явища, спираючись на документальні джерела, і дає змогу співставити отримані результати, намітити подібні тенденції. В схожому ключі можна схарактеризувати працю В'ячеслава Лохи «Географія походів козацтва Переяславського полку у 1680–1720-х рр.» (Лоха 2019, с. 81–94), у якій акцент зроблено на Переяславському полку, але описано той же період, ті самі кампанії і проблеми, які виникали і в інших полках. У праці Олексія Сокирка «Мобілізаційні та оповіщувальні універсали і листи гетьманів середини XVII – першої третини XVIII ст.» яскраво описано принцип і процес виправки козаків у походи, а також їх оповіщення про виправку до походу, що теж несе виняткову цінність у даному дослідженні (Сокирко 2011, с. 122–134).

Походи 1721–25-х рр., в яких брав участь Лубенський полк, проаналізовано у працях Василя Дубровського «Про Гилянський похід 1725 року» (Дубровський 1928, с. 227–233), Ірини Кривошеї «Мілітарна мандрівка: бунчукове товариство в Сулацькому поході (1725–1727) в дзеркалі щоденника генерального підскарб'я Якова Марковича» (Кривошея 2015), а також Олени Родакової «Українські козаки на Ладозькому каналі» (Родакова 1896, с. 1–20) і Олександра Слісаренка «Українське козацтво на будівництві Ладозького каналу» (Слісаренко 2018, с. 105–110).

* Яків Андрійович Маркович (17 жовтня 1696, Прилуки – 20 листопада 1770) (іл.) – визначний політичний діяч Гетьманщини, син лубенського полковника Андрія Марковича, письменник-мемуарист, автор «Діаріуша» (1717–1767), бунчуковий товариш (1721), наказний полковник лубенський (1721, 1723–1725), генеральний підскарбій (1740–1762).

Дані роботи проливають світло на процес організації цих походів і залучення в них лубенської старшини, проблеми, які виникали в цих походах, втрати, їх результати загалом тощо.

Обране для аналізу джерело, а саме щоденник Якова Марковича, є особливо цінним у висвітленні даної теми. Вперше його опублікував його онук Олександр Михайлович Маркович у 1859 р. (Маркович О. М. 1859), найбільш детальну ж і повну його публікацію виконав історик Олександр Лазаревський (Лазаревський 1893, Лазаревський 1895, Лазаревський 1897). Саме джерело охоплює період 1717–1767-х рр., але збережене воно не повністю: вирвані і зіпсовані сторінки, втрачені фрагменти, до того ж почерк Якова Марковича наприкінці життя почав псуватися, через погіршення зору, що робить складним аналіз його останніх років. Дане джерело, як суб'єктивне висвітлення подій автором, доволі детально проаналізовано дослідниками (Горобець 1972, с. 102–114, Дзюба 2020, с. 383–409) їх напрацювання варто використати при його аналізі, а також долучити переписи козацького війська 1723 року, опубліковані Дмитром Бантиш-Каменським (Бантиш-Каменський 1822) і полкові компути, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАК України), для оцінки його достовірності і ширшого аналізу мобілізаційних процесів у Лубенському полку 1721–1725 рр.

Мобілізація козацького війська відбувалася за територіальним принципом і не була подібною до сучасної, оскільки маючи обмежений ресурс, максимум що могло зробити тоді військо – це поповнити військовий штат до необхідної чисельності, підготувати транспортну худобу, запастися продовольством, поремонтувати зброю, транспорт тощо. Козаки були типовим становим ополченням, де обов'язок служби поширювався на кожного внесеного до реєстру, натомість же козаки мали службові землі і звільнялися від інших податків і повинностей (податок кров'ю), на відміну від селян, міщан та ін. Вища ж полкова старшина взагалі переважно мала у володінні цілі села і підданих, тому прагматичний інтерес зберегти це у володінні грав ще більшу роль при походах. З цього випливає, що в обраний період не було загальної воєнної повинності, а був спеціальний стан, який призначений для війн. Іншою відмінністю від сучасної мобілізації було те, що козаки самі себе забезпечували необхідним для походу (зброєю, одягом, харчами, транспортом тощо), а це тяжко давило на їх кишені, особливо коли війни були частим явищем, тому від однієї родини «за звичаєм» переважно виставлявся один вояк, якого забезпечувала родина, а потім замінювався іншим членом родини в наступному поході (Сокірко 2011, с. 122–123).

В період, про який ми говоримо (20-ті рр. XVIII ст.), походи організовувала російська імперія, саме вона вирішувала куди підуть козаки: чи на Кавказ воювати з Персією, чи в Крим з Туреччиною і ханством тощо, відповідно і головним ініціатором мобілізації була вона.

Процес мобілізації в Російській імперії виглядав так: спочатку цар видавав відповідний указ, далі сенат отримував його і направляв місцевим органам управління, а на місці вже гетьман отримував ці укази і розсилав в канцелярію і колегію. В період 1723–25-х рр. гетьмана поступово замінила Малоросійська колегія, яка перемогла в конфлікті з наказним гетьманом Полуботком, і він був посаджений до в'язниці. До колегії входив президент Степан Вельямінов і російських 6 штаб-офіцерів, вони безпосередньо керували козацькою старшиною (Апанович 1969, с. 55–57), а саме керували військом, розсилали мобілізаційні укази правителя по полках і вимагали: звітності у формі списків, де вказана кількість наявного мобілізаційного ресурсу, своєчасного прибуття до пунктів збору зазначеної кількості війська і провіанту (часто це були полкові центри), якщо ж це не виконувалося, то винні (полковники, старшина, козаки) мали каратися. Зокрема 1723 року всіма полками Гетьманщини керував генерал князь Михайло Михайлович Голіцин (Бантиш-Каменський, 1822, с. 76).

Наступною ланкою в цьому процесі була Генеральна військова канцелярія (з 1722-го це була Колегія генеральних старшин, після смерті гетьмана) як колегіальний орган управління генеральної старшини (генеральний обозний, писар, суддя, пізніше – підскарбій), уже із 1721 року призначенням цієї старшини займалася Колегія іноземних справ, яка затверджувала одного із двох запропонованих, переважно царем, кандидатів (Апанович 1969, с. 61). Генеральна старшина доправляла накази полковникам, керувала їх діями, проте в даний період: 1) накази могли передаватися від царя і колегії напряму полковнику, 2) дана старшина вище стояла хіба формально, наприклад історик Віктор Горобець зазначає, що полковник 1-ї половини XVIII ст. вповні усвідомлював себе як локального лідера, який керує власним полком, не особливо оглядаючись на генеральну старшину, а іноді навіть «почитає себе за обиду» (Горобець 2014, с. 55) йти в похід під її командою, 3) на початку 1724-го вся генеральна старшина була заарештована, а вибори нової не санкціоновані офіційним Петербургом (Горобець 1995, с. 141), тому ця ланка була «плаваючою» в цей час, на неї великою мірою впливала влада.

Низовою ланкою процесу мобілізації був полковник і полкова старшина. Фактично вся ця процедура покладалася на нього і його підлеглих сотників, осавулів і іншу старшину (Апанович 1969, с. 67). Завершальною ланкою мобілізації були призначені сотником в містах та селах сільські війти та отамани (міські (городові) та курінні). Вони відповідали за місто, курінь чи за окреме село, і мали виконувати ті ж самі управлінські функції, тільки на нижчому рівні: складання списків, забезпечення війська, організація мобілізації тощо (Апанович 1969, с. 59–71).

Дана система мобілізації істотно відрізнялася від періоду XVII ст., виявлялося це в таких її особливостях: вплив козацької старшини на організацію і планування походів ставав меншим, більша роль відводилась чиновникам і командирам Московії, її ж інтереси теж враховувались більше. Дана політика згубно впливала на бойовий дух козацького війська в полках і бажання йти в походи, що призводило до масової втечі з війська – переважно серед рядового козацтва – і спроб ухилитися від походів і замінити себе кимось іншим – серед старшини (переважно їх заміняли заступники-наказні). На полковників і полкову козацьку старшину, як згадано раніше, лягав тягар проведення мобілізації, а саме: заповнення списків козаків, контроль їх виправки в похід, забезпечення їх необхідними припасами, а також покарання порушників, які не бажали коритися розпорядженням влади.

В Лубенському полку в 1714–1727 рр. полковником був Андрій Маркович, але його часто призначали командиром над окремими козацькими командами у походах, тому на цей час обов'язки наказного полковника виконував його син Яків, він же і відповідав за мобілізацію, забезпечення війська, каральні заходи щодо втікачів і порушників у 1721–1725-х рр. (з перервами). Особливо цінним є те, що Яків Маркович в цей період активно вів свій щоденник, згаданий раніше, в який записував деталі по мобілізаційним процесам його полку поряд із записами про своє повсякденне життя. Саме процес мобілізації козаків лубенського полку за правління Якова Марковича і буде розглянуто далі.

Вперше наказним полковником Яків Маркович став у 1721 р., коли його батько відправився на будівництво Ладозького каналу як керівник 10-ти тисячного корпусу. Цей похід, був доволі тяжким як для старшини, так і для простих козаків, адже, за пів року на «каналній» роботі, нездоровий клімат, злий харч і тяжка праця зробили те, що з десятих тисяч козаків за цей час згинувло близько 3 тисяч; Бантиш-Каменський знайшов в Колежському архіві відомість, що за цей перший Ладозький похід померло 2460 осіб, окрім 244 осіб, що zostались в шпиталях, не рахуючи ще двох полків – Миргородського та Стародубського, про яких не було відомостей (Родакова 1896, с. 5); наприкінці дані всіх походів буде оформлено у таблицю. До того ж не варто забувати, що в цей час біля Ладоги проживали корінні фінські народи, яких козаки змушені були відтіснити і охороняти від них російські кордони (Лоха 2019, с. 89). Саме тому Андрій Маркович, можна припустити, більше не хотів туди повертатися, швидко доправився додому і наступного разу вийшов у похід на іншому напрямку.

В цей період, на час відсутності свого батька, лубенського полковника, Яків Маркович відповідав за поточне управління полком. Сам про своє призначення Маркович писав коротко (очевидно тоді він ще не вів активно щоденник): «по отходе родителя моего, полковника Андрея Марковича, з воли рейментарской, содиржалем правление полку лубенского до поворота его з канала» (Лазаревський 1893, с. 11). Уже 20-го лютого 1723 р. Андрія Марковича, в рамках війни з Персією на Кавказі, відправляють в Дербенський похід до фортеці Святого Хреста. Тут козаки займалися будівництвом фортеці, охороною регіону від повстанців разом з російською армією (Лоха 2019, с. 90). Основною метою цього походу було закріплення панування імперії в регіоні, а це було б неможливим без достатнього війська, оборонних споруд і з постійними повстаннями з боку місцевих. 1723 рік для нас є також важливим, бо до цього часу до нас дійшли дані ревізії війська Гетьманщини, наведені Д. Бантиш-Каменським у його праці «История Малой России», які свідчать про загальну кількість війська, а також число козаків у Лубенському і інших полках, на них же можна спиратися при оцінці подальших походів. За цими даними, у Лубенському полку було 2687 піших і 3968 кінних козаків (разом 6655 осіб), а в усіх полках, разом з компанійськими – 57000 осіб (Бантиш-Каменський 1822, с. 76–77).

Якова, замість батька, вже було поставлено на його 2-ге наказне полковництво (1723–25 рр.), про що він отримав лист від царя 9-го березня (Лазаревський 1893, с. 13). Саме з цього часу він починає регулярно і детально вести свій щоденник, з якого ми і дізнаємося про його військово-управління і зокрема мобілізацію війська Лубенського полку. На початку варто згадати, що в обов'язки Марковича входило забезпечення військ всім необхідним, адже відправити козака на війну – це одна справа, треба ще налагодити постачання йому зброї, куль, їжі, води і інших необхідних для походу речей. Відправляв він ці ресурси до кавказьких фортець, які будували

козаки на півдні у тяжких умовах (про них буде згадано далі). Для цього 10-го травня 1723 р. він писав до генеральної військової канцелярії 19 пунктів «в нуждах полку лубенського» (Лазаревський 1893, с. 31), за 23-тє березня 1724 р. Яків говорить про свій універсал про відправку козакам «суплименту», які були у фортеці за домових (Лазаревський 1893, с. 75), 17-го червня Яків розпоряджається про висилку підвод до Гадяча під провіант для війська, щоб потім везти в Охтирку (Лазаревський 1893, с. 105), 15-го липня указ про висилку підвод 165 посполитих в Царицин, для «подіому козаков болних», що у фортеці (Лазаревський 1893, с. 114). Звісно це була не тільки його власна ініціатива, адже накази про виправку до Царицина 1724 року давала Генеральна військова канцелярія, про що розсилала по полках відповідні по меморії (ЦДІАК, ф. 53, спр. 270, 18 арк.).

Уже з самого початку урядування Маркович переймається виправкою людей у походи. Зокрема пише листи чорнуському і лохвицькому сотнику, а також бунчуковому Петровському, щоб вони йшли до Ладоги (на будівництво каналу), а пізніше виданий прямий указ, щоб «не до города, але до канала козаков виганял» (Лазаревський 1893, с. 14) (мається на увазі городова робота). Така фраза «виганял», як на мене, показує зневажливе ставлення до козаків, а те, що їх відправлено на тяжчу роботу показує, що було бажання вислужитися перед владою і виконати норму по виправці козаків на будівництво каналу, не зважаючи на тяжкі там умови (холод, надмірна вологість, тяжка праця), адже за весь час будівництва каналу (1721–1725 – в ці роки залучали козаків) загинуло приблизно 10 тисяч козаків, це більше ніж у будь-який походах цього часу. Ті ж, хто не загинув, часто поверталися із хворими легенями, кінцівками і іншими органами, і вже не могли функціонувати як здорова ланка суспільства. До того ж ефективність цих висилок була доволі низька, про що свідчить залучення, після смерті Петра 1, у 1725–1728-х рр. до роботи найманих цивільних-професіоналів, які ставилися до роботи не як до тяжкої повинності, а як до заробітку. Добудований канал був уже у 1730 р., а запущений за імператриці Анни, але погіршеності і низька якість його побудови призвели до того, що у 1826 р. він вже закрився (Слісаренко 2018, с. 109). Тим не менш, виконувати виправку до каналу, як бачимо, було покладено на плечі сотникам як нижчій підлеглий ланці. Вже 13 березня Яків згадує про «другий вигон» (Лазаревський 1893, с. 15), який означав 2-гу виправку козаків до каналу, і проблеми, які виникають через те, що офіцери це саботують (напевно недостатньо гарно це організують). Пізніше згадується переписка із полковником Шереметьєвим, який розповідає, що розсилав по селах драгунів, для «вигону людей до роботи городской» на вимогу старшини (Лазаревський 1893, с. 16), що свідчить про те, що невисланих до походу козаків могли залучати до інших робіт. Тож, як бачимо, питанням мобілізації козаків переймалася не тільки полкова старшина, яка отримувала вказівки від полковника, а й царські урядовці, які контролювали ці процеси і були поставлені від Малоросійської колегії. Йдеться про полковника Інгерманландського полку Василя Шереметьєва, якому було поставлено задачу контролювати ситуацію в Україні, в Лубенському полку розміщувалося сім його рот (Бантиш-Каменський 1822, с. 75)

Проте не вся старшина хотіла йти в Ладозький похід, іноді їх треба було додатково вмовляти і погрожувати, чим і займався в тому числі наказний полковник. Наприклад, вищезгаданий Петровський (очевидно бунчуковий товариш) 17-го березня 1723 р. пише листа Якову, що не хоче йти до каналу, а хоче залишитись на місці, Яків відповідає йому, щоб він вийшов туди «наказним на время, для порядку» (Лазаревський 1893, с. 17). Дещо пізніше Яків написав знову листа у відповідь кажучи, що Петровський або має йти у похід, або вказати поважнішу причину («якое его есть предсвзате»), в той же час пише сотнику чорнуському, щоб той йшов у похід замість нього, якщо перший не піде (Лазаревський 1893, с. 22). Таке бажання старшини: залишатися вдома і відправляти замість себе інших, – помічається і у пізніших походах 1730-х рр., зокрема старшина прагнула послати замість себе заступників («наказних»), тобто старшину рангом нижче, а іноді й просто рядових, а самій залишитися вдома, навіть граф Румянцев на це наголошував і застерігав, згадуючи попередній досвід (Апанович 1969, с. 37). Щодо Петровського, то це була його перша, але не остання спроба ухилитися, це мало системний характер, оскільки у 1725 р. він був згаданий серед бунчукових Лубенського полку, які уникнули нового Гілянського походу, замість себе ж він відправив сина Пилипа (Дубровський 1928, с. 230). Бунчукові, до речі, на відміну від значкових товаришів, тяжче піддавалися мобілізації в полку, бо служили в поході при генеральному бунчужному і при гетьмані (коли він був), а не при полку, тому часто вважали себе вище за полковника і не сильно зважали на його команди.

Небажання старшини йти в похід знаходимо і за 26 грудня 1724 р.: Яків Маркович відправляє лист до лубенської старшини щодо бунчукового Якіма Кулябки, щоб він змінив свою «сказку» про те, що він не готовий йти в похід Гілянський, а, якщо він поїхав до Києва «для поповства»,

то щоб його наздогнали і сказали, щоб він того не смів чинити (Лазаревський 1893, с. 175). Це приклад, як старшина використовувала церковну службу, щоб уникнути військових дій – напевно церква мала іншу юрисдикцію, і могла заховати таких «утікачів», тому краще було б не дати їм туди приїхати. В цей час військо виправляли до захопленої тоді Перської області Гілян, для підтримання порядку, Яким Кулябка був родичем одного із бунчукових товаришів (Петра Кулябки), який, очевидно не бажаючи терпіти тяготи дальнього походу і хвороб від тяжкого клімату, хотів уникнути походу, теж пробував зробити і він. Уже за 1725-й рік ми зустрічаємо Петра Кулябку, поряд з Петровським, серед списку «ухилянців» від Лубенського полку, він відправив в похід свого сина Івана, пізніше його було заарештовано (Дубровський 1928, с. 230), сам же Яким походу не уникнув, але в ході нього захворів і був відпущений сенатським указом 1727 р. із Астрахані додому, про що занотував Маркович (Кривошея 2015, с. 6).

Проте не завжди представники старшини і вищих кіл відбувалися тільки усними і письмовими зауваженнями, іноді до найбільш впертих могла бути застосована сила. За 9 травня 1724 р. зустрічаємо лист від горошинського отамана, який згадує Уласа ктитора, який ухилявся від походу військового, «за тое положили и вдарили 4 раза, а потом отпросили старшина» (Лазаревський 1893, с. 90). Наочний приклад тілесних покарань того часу, який також показує, що більш знатних людей за ухилення від походу могли просто побити, а старшина їх відпросить, якщо буде занадто груба кара. Сільські ж отамани, як найнижча ланка мобілізаційного процесу, контролювали виправку на селі і карали порушників.

Очевидно скаржитися на висилку у похід могла частково хіба старшина, простих же козаків чекала тяжча участь: універсал від «панов правителей» наказував тих, хто відмовлявся йти у Ладозький похід забивати в колодки і відправляти до Глухова, для покарання. Додатком до цього також йшов лист, у якому і самому Якову лунали застереження, що за «нескорую висилку» до Ладоги правителі могли і його «в ответ представить» (Лазаревський 1893, с. 20). Тобто Яків був особисто зацікавлений у виконанні мобілізаційних планів, оскільки натомість він міг втратити посаду, а то і гірше – голову, чого він, як обережна і владолюбна людина, зовсім не хотів. Втім такі погрози від влади скоріше були формою тиску і актом відчаю, оскільки мобілізаційна ситуація була настільки катастрофічною, що стратити і звільнити слід було б всю старшину – 1, 2 – самого Якова особисто не було ніяк покарано за проколи.

Яків Маркович був зобов'язаний звітувати владі про кількість виправлених козаків, кількість поранених, тих, що втекли і тд., а також карати за непослух порушників, щоб трималася дисципліна, і щоб був зрозумілий поточний стан справ у війську. Наприклад, за 11 квітня 1723 р. маємо лист від сотника городиського, що козаки цієї сотні, що були вислані в низовий похід, втекли від обозу, Яків же передбачувано відповів йому, щоб їх в колодках доставили до Ромнів (на той час центр Лубенського полку) (Лазаревський 1893, с. 26). За цими даними бачимо, що багато хто не хотів брати участь у походах імперії, а це свідчило про низьку мотивацію, погані умови і ставлення до них. Проте варто зазначити, що доля втікачів була звісно сумна, адже далеко від сім'ї без ресурсів вони могли загинути, по поверненню їх могли стратити, або ув'язнити, але і це було не виходом, бо довго тримати, як ми це побачимо далі, їх також ніхто не хотів.

Втікачів не чекала спокійна «відсидка у в'язниці», це не ХХІ століття із системою в'язниць і утримання злочинців, тоді це було дорого, тому діяли інакше. 14 липня 1724 р. Якову прислано указ, щоб втікачів «оних вислать за полком», які тікали від команди Корицького (Лазаревський 1893, с. 113). Корицький Петро займав посаду наказного стародубського полковника. Цікавий епізод, який свідчить, що за нестачею місця у в'язниці і ресурсів, втікачів просто відправляли назад у похід. 17 липня 1724 р. зустрічаємо фактично підтвердження попередньої тези про невігідність утримання довгий час у в'язниці людей: «Указ о недолгом держаніи в вязеннях колодников» (Лазаревський 1893, с. 115).

Займалась втікачами також імперська влада. Зі справи про втечу і не вихід 178-ми козаків в похід до фортеці Святого Хреста у 1723 р., маємо таку ситуацію: генеральний військовий осавул пише канцелярії про необхідність їх знайти, розслідувати обставини справи, відправити за ними тих, хто їх не вислав із «домов» і вислати до генерала Михайла Голіцина на будівництво суден (ЦДІАК, ф. 51, спр. 1106, арк. 2). Далі про цих козаків буде згадано і Марковичем.

Проте існували ситуації, коли людина абсолютно легально могла ухилитися від походу, але в цьому питанні були деякі нюанси. Наприклад, від походу могли звільнитися козаки, які працювали при церкві. Зокрема Красногірський монастир просив приставлених до них піщанських козаків не виганяти до війська (Лазаревський 1893, с. 23). Але загалом їх доля теж була тяжка, адже вони мали підкорятися владі церкви, себто виконувати тяжку роботу на її землях, їх також могли виганяти до побудови оборонних ліній тощо. Занадто бідні козаки могли не відправ-

лятися до походу, так само із сім'ями вдів. Справа в тому, що служба – це доволі коштвна «лицарська» справа свого часу, тому дозволити собі довгий похід міг не кожен. Саме тому у козаків ще з давніх часів зберігся звичай: так як у кожній сім'ї було по декілька дітей, то від одного двору міг виставлятися один піший або кінний воїн (звісно чоловічої статі), які могли почергово змінюватися під контролем місцевого сотника. В ситуації ж, коли сім'ї були без чоловіків або занадто бідні, очевидно могла бути певна поблажка, що бачимо і у Марковича, але вона не скасовувала військовий збір. Маємо дані за 29 травня 1723 р., де вказано, що від вдів, які не могли вислати «цілого» козака в похід, треба брати по коню на полкову артилерію. Коней тоді купували за полкові гроші (Лазаревський 1893, с. 35). Могли козаки уникати походу і за станом здоров'я. Слід думати, що хворий чи старий козак, який не міг нормально пересуватися чи тримати зброю, був не потрібний у поході, тому його могли залишити вдома. До них входили і повернуті немічні і заслаблі вояки із походів (Кавказьких, Ладозького), які, після тяжких умов праці на будівництвах, службі у нетиповому кліматі (холодний або навпаки сухий і жаркий), вже не могли виконувати свої обов'язки і мали бути замінені (про це далі).

У полку вівся чіткий облік кількості непридатних для походу козаків, наприклад, 4 червня 1723 р. до Якова прислано лист з канцелярії, де вимагалось взяти від сотень рапорти: скільки козаків готові до походів, а скільки «за скудостію в домах останеться» (Лазаревський 1893, с. 37). Це він і зробив. Такий контроль був спричинений тим, що за невисланих в похід козаків платилися штрафи. Наприклад, 9-го грудня 1724 р. Микола Тримбач був відправлений із інструкцією колегії, щоб той взяв 6 рублів у городиського сотника за 2-х козаків не висланих в похід (Лазаревський 1893, с. 166). Яків очевидно знав про це і мав проконтролювати. Загалом же виходить, що кожна сотня мала виплачувати за невикористаних у похід козаків штраф, який покривав їх відсутність. Можливо за козаків при церкві, чи тих, які були потрібні тут на інших роботах теж брали певну плату (не штраф), щоб компенсувати їх відсутність.

Були також і козаки, яких або взяли понад норму до списку, або вони були потрібні на інших роботах чи у походах, їх Яків називав «лишніми» і вони мали повернутися з місця збору (Царицина) з конями і возами, але таке уникнення походу було тимчасове і доволі випадкове. Далі маємо статистику за 2 червня 1724 р. «лишніх» козаків по сотнях: сміловська сотня – 5 із 75, роменська – 9 зі 135, з глиньської – 6 із 80, з лохвицької – 9 із 135, з сенецької – 6 із 90, з лубенської – 11 із 165, городиської – 2 із 36, з чорнуської – 6 із 90, з пирятинської – 9 із 135, з лукомської – 8 із 145, чигиринодубровської – 2 із 20: загалом лишніх – 73 особи із 1106 осіб висланих (Лазаревський 1893, с. 99). Всі ці дані свідчать, що велика кількість дезертирів змушувала владу проводити додаткову мобілізацію, через це і маємо мізерне число козаків, які були «лишніми» у поході, це також пояснює таку агресивну політику призову і пошук втікачів, яким сприяв Яків Маркович, і всі наступні дні писав з указами про «вигон» козаків і примус старшини до походу (це настільки звична справа, що більшість таких епізодів я упустив). Повертаючись же до питання «лишніх», очевидно туди якраз і входили закріплені за іншими відомствами, роботами і службами козаки, але їх кількість незначна.

Контролювати всі вищенаведені категорії служивих козаків можна було б тільки із досконалим веденням їх обрахунку і складання списків. На прикладах сотенних списків сусіднього Полтавського полку 1724 року від Полтавської і Кобеляцької сотень, можна побачити, що ця справа в сотні лягала на плечі сотника і городового отамана сотенного міста із писарем, вони подають: поіменні списки козаків, які брали участь в поході від сотні (кінних, піших), списки загиблих і їх вдів (ЦДІАК, ф. 51, спр. 1335, арк. 2–19), кількість тих, хто не брав участь у походах (вони або могли охороняти форпости, або просто за «убожеством» не могли вийти і «драгун кормлять») (ЦДІАК, ф. 51, спр. 1335, арк. 52–75). В кінці підпис ставив сотник, отаман і писар, вони ж і відповідали за подані відомості перед вищим командуванням, іноді додавався і полковий осавул (ЦДІАК, ф. 51, спр. 1335, арк. 75).

Підтверджує вищесказані дані про кількість втікачів і стан мобілізації в Лубенському полку і повна статистика зі щоденника Якова Марковича за 1-ше червня 1724 р., яка показує скільки козаків від Лубенського полку має піти в похід, скільки втекло і не вийшло із команд: дано указ вислати додатково козаків 1100 осіб, до них додати тих, що уже втекли (343) і не вийшли з домів (177), а всіх козаків «з Малої Росії» має бути виправлено 6500 осіб, окрім втікачів і невийшовших (Лазаревський 1893, с.98–99). Можна з впевненістю сказати, що ці дані Марковича взяв із помеморії, яку відправляла Генеральна канцелярія Малросійській колегії і полкам (він сам це згадує). В цьому документі від 2 червня 1724 р. вказана ідентична кількість козаків: 6500 осіб на виправку, «беглецов триста сорок трох» і 177 осіб «невийшовших» з домів із команди лубенського полковника Андрія Марковича (ЦДІАК, ф. 51, спр. 1328, 2 арк.). Назва

цієї справи свідчить, що ці 177 козаків – це ті ж самі, що згадуються у справі раніше 1723 р. про втікачів. Судячи за щоденником Якова, загалом із Лубенського полку в рік відправлялося приблизно більше тисячі козаків, просто робилося це часто партіями про 1000, 600, 300 козаків, щоб поповнити значні втрати і для нагальних потреб. Наприклад за 1-ше березня 1724 р. маємо лист від генеральної військової канцелярії про висилку ще 350 козаків до Дербентської фортеці «для строенія» (очевидно оборонних споруд) на заміну попереднім (Лазаревський 1893, с. 70), а 9-го березня маємо дані, про указ про виправу товариства до фортеці Святого Хреста (Дагестан) 600 чоловік (Лазаревський 1893, с. 71)

Ці дані варто порівняти із офіційними дослідженнями цього походу. У Дербентського походу було кілька фаз: перша 1723–24 в числі 10 тисяч осіб на чолі з Андрієм Марковичем, про яку згадано раніше, друга 1724–25 теж 10 тисяч осіб на чолі з Михайлом Милорадовичем – відправка козаків на заміну. У дослідженні Ірини Кривошеї є такі дані про втрати в них: ще на етапі руху до місця служби з 9192 козаків під керівництвом А. Марковича померло 239 осіб, 232 особи втекло, а значна частина залишалась в Астрахані, через відсутність суден для їх перевезення; М. Милорадович привів 7024 козака (померло в дорозі 57 осіб, 211 осіб втекло), взимку 1724–1725 рр. від хвороб померло 1450 козаків, з 1.04 по 16.05.1725 від цинги померло 2204 козака, одного вбили в бою, а троє померло від ран, загалом же «...из находившихся в 1724–1725 годах на Кавказе десяти с половиной тысяч казаков «от цынготной и другой тяжкой болезни повалились и от татар в сулацком городке и в Аграханском транжаменте на боях и нападениями в разных местах побито и умерло 5183 человека»; более 900 были больны» (Кривошея 2015, с. 1–2). Точно розділити 2 походи було б важко, бо 1 – проходила ротація: хтось приходив, хтось йшов, 2 – не всі втрати точно обліковані, існують пробіли, 3 – особовий склад ніхто особливо не жалів, вони помирили масово, і сьогодні записаний хворим міг вже завтра померти. Тим не менш, зібрані дослідниками (Іриною Кривошеєю, Ігорем Курукіним) дані важливі для статистики втрат у походах і для порівняння із даними щоденника, вони показують масштаб проблем.

Наприкінці свого полковництва (1724–1725) Яків Маркович почав готуватися, а потім був відправлений у Гілянський похід, на полковому ж уряді його замінив батько Андрій. Цей похід був направлений на упокорення захопленої у Персії провінції Гілян, якою і мали зайнятися козацькі і імперські війська, а зокрема сюди входили: боротьба з повсталими гірськими племенами, патрулювання регіону. Переважна діяльність військ Якова була сконцентрована на Дагестані (Дербенті), адже розташуватися у Гіляні не було умов і похід перейшов більшою мірою на Кавказ. У 1725 році Маркович займався пошуком ворога російської імперії Адель-Гирея Шахмала, зруйнувавши місто Тарков, в якому було 1400 дворів, а також брав участь у розоренні інших дагестанських сіл (Зінченко, 2017, с. 63). У грудні того ж року Яків був у 2-му поході у Дагестан, де війська розорили багато сіл, ловили синів і онуків шести князів, які були підвладні Шахмалу (Зінченко, 2017, с. 110). Нестерпні умови походу призвели до того, що Яків сильно захворів, тому випросився додому вже 1727 року, на чому і закінчився його похід. Відмінністю цього походу було: те, що до нього залучили переважно бунчукових товаришів, до яких входив і Яків, які раніше не брали такої активної участі у війнах і намагались ухилитися (це були діти старшини, старі знатні козаки тощо), і те, що кількість війська в поході була скромнішою. Загалом війська 2 тисячі (у виправці Якова), з них 96 осіб бунчукових товаришів (загалом бунчукових – 121 особа, на початку походу – 96, але дійшло до Кавказу далі тільки 60), 147 осіб значкових товаришів. У поході були такі втрати серед старшини: померло бунчукових – 8 осіб, захворіло – 48 осіб (Дубровський 1928, с. 227). За весь же час походу було відправлено 6800 осіб, а повернулося додому тільки 646 (Степанчук 2009, с. 24), інших скошили хвороби і тяжкі умови. Загалом Низові походи закінчилися для імперії безрезультативно, адже, окрім втрат, за Рештським договором (1732) і Гянджинським трактатом (1735) імператриця Анна Іоанівна повернула Персії всі завойовані прикаспійські території. (Кривошея 2015, с. 15).

Нижче подана таблиця з кількісними показниками військових команд Гетьманщини і їх втрат у походах 1721–1725-х рр.

Кількість втрат козацьких полків Лівобережної Гетьманщини у походах 1721, 1723–1725 рр.

Похід	Кількість війська	Померли	Хворі	Втекли і не вийшли в похід	Загалом (втрат)
Перший Ладозький (на чолі Андрій Маркович), 1721	10000	2460	244	-	2704
Дербентський (на чолі Андрій Маркович) 1723–1724	9129	3954	900	443	5297
Дербентський (на чолі Михайло Милорадович) 1724–1725	7024				
Гілянський похід (в який входив Яків Маркович), 1725–1727	6800	6154	-	-	6154
Загалом	33016	12568	1144	443	14155

Оцінивши дані цієї таблиці, а також раніше наведені дані про чисельність козаків Лубенського полку і у Гетьманщині загалом, можна зробити висновок, що у мобілізованого до походу козака була доволі тяжка доля. Із 57 тисяч осіб війська (цифра за ревізією 1723 р.) тільки у згаданих в таблиці походах сумарно було залучено приблизно 33016 осіб, з них, за найменшими приблизними даними, безповоротні втрати – 12568 осіб, а хворими – 1144 особи, втікачів 443 особи тільки на етапі виправки в Дербентський похід (Кривошея 2015, с. 1–2), а загалом втрат – 14155 осіб, тобто майже половина. Таке військо не могло ефективно воювати і виконувати задачі, адже з таким рівнем втрат просто довготривала компанія була приречена, тому і бачимо у щоденнику Якова Марковича постійні випадки ухилення від походів, заходи по вилову і покаранню втікачів і виправці нових козаків і лікарів до них.

Дані щоденника приблизно співвідносяться із кампанією Михайла Милорадовича за 1724 рік, зокрема по кількості війська – 7024 осіб (кількість у першого) і 6500 осіб (дані щоденника у другого), тим більше саме цього року люди з кампанії Марковича мали бути замінені в поході людьми Милорадовича (Кривошея 2015, с. 2). По підтвердженими архівними даними щоденника і можемо оцінювати стан справ у Лубенському полку: на поповнення 520 осіб втікачів і невийшовших козаків команди лубенського полковника Андрія Марковича (ЦДІАК, ф. 51, спр. 1328, 2 арк.) необхідно виправити з полку 1100 осіб (Лазаревський 1893, с. 98–99), при чисельності військ всього полку за ревізією 1723 року – 6655 осіб. Це доволі значне число, яке свідчить про високий рівень вимог від влади і проблеми із контролем війська як Яковом Марковичем, так і його батьком з іншими командирами.

Отже, підсумовуючи, варто зазначити, що мобілізація війська у Гетьманщині в першій чверті 18 ст. відбувалася за ініціативою царя: він розсилав листи до сенату, Гетьмана Малоросійської колегії, генералів імперії Генеральної військової канцелярії, генеральної старшини і полковників. Будувалося все на довірених особах правителя, на яких він покладав цей процес, а ієрархія часто була формальністю: гетьмана скасували, канцелярію обмежили, а контролювалося все через Малоросійську колегію і власних генералів, тобто місцевих кадрів контролювали імперські. Щодо ролі імперських органів управління, то вони: вели листування із Гетьманськими (Малоросійська колегія, цар і його представники із канцелярією, полковниками тощо), контролювали і допомагали у мобілізації козаків (Інгерманландський полк Шереметьєва в Лубенському полку), виловлювали втікачів (виконував пошук генеральний осавул, а князю Голіцину їх направляли) і контролювали процес мобілізації і обліку на місцях.

За неналежне виконання обов'язків, як полковника, так і сотників та ін. очікувало покарання. Найчастіше це були штрафи (100 рублів полковнику бунчуковому та іншій найбільш знатній старшині, які не вийшли у похід (Кривошея 2015, с. 9), 2 рублі за невисланого козака), зняття з посади, зустрічаємо також вказівки відправити тих, хто не виправив належним чином у похід козаків, до походу з ними тощо. Щодо «покарання на горло», то найчастіше це були погрози, які писалися у особистих листах від царя чи генералів, щоб спонукати старшину до виконання наказу, адже проблема втечі з війська, невиходу в походи була тотальною, і всіх скарати було б неможливо. Проте іноді влада, коли уривався терпець, дійсно могла показово покарати старшину, яка відчувала своє привілейоване становище, через статус і статки (бідних забирали частіше у походи, старшина уникала цього). Вона організовувала показові походи на чолі зі старшиною, наприклад, Гілянський похід, у який не пощастило потрапити Якову Марковичу серед інших бунчукових товаришів, і в якому загинуло 8 бунчукових товаришів, 48 захворіло, включаючи Марковича, і вони всі випросилися пошвидше додому.

Варто зазначити, що походи імперії для Гетьманщини були примусовими, важкими і часто абсолютно безрезультативними, тому козаки в них хворіли і помирали, а інші не хотіли туди йти і намагались їх уникнути. Ладозький похід – будували канал рабською працею козаків із порушенням норм (1721–1725), найняли професійних робітників, щоб його завершити (1725–1728), відкрили у 1730, а 1826 – він закrywся, через ті ж порушення норм будівництва, Низові походи (Кавказ, Персія, 1722–1728) – козаки воювали за Кавказ проти Персії, будували роками там фортеці, патрулювали землі і придушували повстанців, помирали через хвороби і тяжкий клімат, а в 30-х роках імперія повернула більшу частину завойованих земель, звівши це на нівець.

Саме тому старшина і козаки намагались уникнути цих походів. Старшина мала на це більше можливостей: піти служити до церкви, як Яків Кулябка, відпроситися, як бунчуковий Петровський, прикинутися хворим, відправити своїх дітей тощо. Проте полковник добре це знав і розумів, тому намагався повпливати на підданих: інколи вдавалося і вони йшли (Яків Кулябка), інколи ні (Петровський). У простих же козаків було набагато менше можливостей уникнути походів. Законно уникнути походу могли занадто бідні сім'ї, щоб виставити одного козака (куди входили сім'ї вдів), козаки, що були закріплені за іншими роботами (церква, городові чи лінійні роботи тощо), хворі козаки, які не могли тримати зброю, відправлені понад норму («лишні») до походу козаки, але з останніми були нюанси: 1 – їх могли відправити в інший похід, 2 – їх число було невелике і було в межах похибки (із 1100 – 73, себто 7%, за записами Якова Марковича із окремої виправки за 1724-й рік). Проте легальне право уникнення походу не звільняло ці сім'ї від сплати натомість податку на армію натурою або грошима, щоб забезпечувати військо необхідним продовольством і транспортом. Могли за них платити і ті відомства, за якими вони були закріплені на працю. Загалом же ця категорія козаків (звісно не рахуємо сім'ї, де їх фактично нема) була найменшою і не була аж надто поширеним явищем, тим більше родини були переважно багатодітними, тому в один похід відправляли одного сина, а в інший – другого.

Тих же, хто вже потрапив до походу, чекала тяжка доля, про це свідчать численні прямі і непрямі втрати у походах. Згідно них, велика частина козацького війська злягала від хвороб і поверталась додому немічною або помирала на тяжких будівельних роботах. Саме тому влада була змушена постійно відправляти їм додаткових людей, лікарів і провізію. Козаки ж намагались уникнути походів, за що їх карали ув'язненням, побиттям і штрафами, але така «мотивація» не додавала їм бажання працювати і воювати, тому проблеми з втечами і ухиленням від походів збереглися і в наступні роки.

Список джерел та літератури

- АПАНОВИЧ, О. П., 1969, Збройні сили України першої половини XVIII ст. : [монографія] АН УРСР, Ін-т історії. Київ: Наук. думка.
- БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ, Д. М., 1822, История Малой России со временъ присоединенія оной къ Россійскому государству при царе Алексее Михайловиче съ краткимъ обозрениемъ первобытнаго состоянія сего края. Ч. 3. Москва: тип. Семена Селивановскаго.
- ВАСИЛЕНКО, М., 1926, Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII ст. Київ: Український археографічний збірник Т. 1, 50–164.
- ГОРОБЕЦЬ, В. М., 2014, Полковник Війська Запорозького та його влада. Київ: Український історичний журнал. 4, 50–70.

- ГОРОБЕЦЬ, В. М., 1972, Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. Київ: Наукова думка. 7, 102–114.
- ГОРОБЕЦЬ, В. М., 1995, Українська політика Петра I (спроба структурно-функціонального аналізу). Київ-Черкаси: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. 138–143.
- ГУРЖИЙ, О. І., 2015, Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки. Відп. ред.: В. А. Смолій. Київ: НАН України. Інститут історії України.
- ДЗЮБА, О. М., 2020, Українська мемуарна література XVIII ст: особливості індивідуального стилю. Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації. АН України. Інститут історії України, 383–409
- ДУБРОВСЬКИЙ, В., 1928, Про Гилянський похід 1725 року. Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. Київ. Т. 1, 227–233.
- ДЯДИЧЕНКО, В. А., 1959, Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ: Вид-во АН УРСР.
- ЗАРУБА, В. М., 2007, Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Рецензенти: Негодченко О. В., Швидько Г. К. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Кафедра українознавства. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД».
- ЗІНЧЕНКО, О. З., 2017, «Домашній протокол» 1717–1767 рр. генерального підскарб'я Якова Марковича в контексті українського щоденництва XVIII ст.» Рукопис. Дис. ... канд. філол. наук. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Київ.
- КРИВОШЕЯ, І., 2015, Мілітарна мандрівка: бунчукове товариство в Сулацькому поході (1725–1727) в дзеркалі щоденника генерального підскарб'я Якова Марковича. (Цитовано за Репозитарієм УДПУ). *Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Tom VIII. «Migracje. Podróże w dziejach».* Monografia oparta o materiały z VII Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego. Wolin 26–28 lipca 2014 / pod redakcją Macieja Franza, Karolia Kościelniaka, Zbigniewa Pilarczyka. Toruń: Wydawnictwo Adama Marszałeka.
- ЛАЗАРЕВСЬКИЙ, А. М. (ред.), 1893, Дневник генерального подскарб'я Якова Марковича (1717–1767 гг.). Ч. I: (1717–1725 гг.). Киев: Киевская Старина.
- ЛАЗАРЕВСЬКИЙ, А. М. (ред.), 1895, Дневник генерального подскарб'я Якова Марковича (1726–1729 гг.). Ч. 2: (1726–1729 гг.). Киев: Киевская Старина.
- ЛАЗАРЕВСЬКИЙ, А. М. (ред.), 1897, Дневник генерального подскарб'я Якова Марковича (1730–1734 гг.). Ч. 3: (1730–1734 гг.). Киев: Киевская Старина.
- ЛОХА, В., 2019, Географія походів козацтва переяславського полку у 1680–1720-х рр. Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції міста Переяслав-Хмельницький, 81–94.
- МАРКОВИЧ, О. М. (публікація щоденника), 1859, Дневныя записки малороссійскаго подскарб'я генерального Якова Марковича. Часть вторая. Москва.
- РЕПАН, О., 2000, Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів у 1735–1739 роках. Київ: Київська старовина, 18–30.
- РОДАКОВА Е., 1896, Українські козаки на Ладозькому каналі. Записки Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. Львів, 4, 1–20.
- СЛІСАРЕНКО, О. М., 2018, Українське козацтво на будівництві Ладозького каналу. Науково-теоретичний альманах «Грані». Т. 21. 9, 105–110.
- СМОЛІЙ, В. А. та ін., 2006, Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». Т. 1.
- СОКИРКО, О. Г., 2011, Мобілізаційні та оповіщувальні універсали і листи гетьманів середини XVII – першої третини XVIII ст. Спеціальні історичні дисципліни Інститут історії України НАН України. Київ. 19, 122–134.
- СТЕПАНЧУК, Ю. С., 2009, Нищення збройних сил гетьманщини як елемент системного наступу царського уряду на українську автономію. Вінниця: Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. 16, 22–29.
- СТРУКЕВИЧ, О., 2005, Влада в Україні-Гетьманщині: механізми реалізації. Україна в Центрально-Східній Європі: з найдавніших часів до кінця XVIII ст. НАН України. Ін-т історії України. 5, 401–411.
- Центральний державний історичний архів міста Києва (далі – ЦДІАК), ф. 51, спр. 1106, 8 арк.

Там само, ф. 51, спр. 1328, 2 арк.

Там само, ф. 53, спр. 270, 18 арк.

ЦДІАК, ф. 51, спр. 1335, 92 арк.

References

- APANOVYCH, O. P., 1969, Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny XVIII st. [The Armed Forces of Ukraine in the first half of the eighteenth century]: [monohrafiia] AN URSSR, Instytut istorii. Kyiv: Nauk. Dumka. [In Ukrainian].
- BANTYSH-KAMENSKYI, D. M., 1822, Istoriiia Maloj Rossii so vremen prisoedineniia onoi k Rossiiskomu gosudarstvu pri tsare Aleksee Mihailoviche s kratkim obozreniem pervobytnago sostojanija sego kraia [The history of Little Russia since its accession to the Russian state under Tsar Alexei Mikhailovich, with a brief review of the primitive state of this region]. Vol. 3. Moskva: tip. Semena Selivanovskago. [In Russian].
- DIADYCHENKO, V. A., 1959, Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – pochatku XVIII st. [Essays on the socio-political structure of Left-Bank Ukraine in the late XVII and early XVIII centuries]. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSSR. [In Ukrainian].
- DUBROVSKYI, V., 1928, Pro Hylianskyi pokhid 1725 roku [About the Hylianka campaign of 1725]. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akad. M. S. Hrushevskoho. Kyiv. T. 1, 227–233. [In Ukrainian].
- DZIUBA, O. M., 2020, Ukrainska memuarua literatura XVIII st: osoblyvosti indyvidualnoho stylu [Ukrainian memoir literature of the XVIII century: peculiarities of individual style]. Liudyna, suspilstvo, vlada v davnii ta rannomodernii Ukraini: konteksty istorychnoi prezentatsii. AN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy, 383–409. [In Ukrainian].
- HOROBETS, V. M., 2014, Polkovnyk Viiska Zaporozkoho ta yoho vlada [The Colonel of the Zaporozhian Army and his authority]. Kyiv: Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 4, 50–70. [In Ukrainian].
- HOROBETS, V. M., 1972, Diariushi – vyznachni pamiatky ukraïnskoi pysemnosti XVIII st. [Diariuschy – outstanding monuments of Ukrainian writing of the eighteenth century]. Kyiv: Naukova dumka. 7, 102–114. [In Ukrainian].
- HOROBETS, V. M., 1995, Ukrainska polityka Petra I (sproba strukturno-funktsionalnoho analizu) [Ukrainian policy of Peter I (an attempt at structural and functional analysis)] Kyiv-Cherkasy: Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorychnoho rozvytku: Materialy Piatykh Vseukraïnskykh istorychnykh chytan. 138–143. [In Ukrainian].
- HURZHII, O. I., 2015, Polityko-administratyvne y terytorialne reformuvannia Hetmanshchyny u XVIII st.: prychny, perebih, naslidky [Political, administrative and territorial reform of the Hetmanate in the XVIII century: causes, course, and consequences]. In: V. A. Smolii red. Kyiv: NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. [In Ukrainian].
- KRYVOSHEIA, I., 2015, Militarna mandrivka: bunchukove tovarystvo v Sulatskomu pokhodi (1725–1727) v dzerkali shchodennyka heneralnoho pidskarbiia Yakova Markovycha [A Military Journey: The Bunchuk Society in the Sulatsk Campaign (1725–1727) in the Mirror of the Diary of the General Sub-Treasurer Yakov Markovych]. (Tsytovano za Repozytariem UDFU). Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Vol. VIII. «Migracje. Podróże w dziejach». Monografia oparta o materiały z VII Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego. Wolin 26–28 lipca 2014 / pod redakcją Macieja Franza, Karolia Kościelniaka, Zbigniewa Pilarczyka. Toruń: Wydawnictwo Adama Marszałeka. [In Ukrainian].
- LAZAREVSKII, A. M. (editor), 1893, Dnevnyk heneralnoho podskarbiia Yakova Markovycha (1717–1767) [Diary of the general treasurer Yakiv Markovych (1717–1767)]. Part I: (1717–1725). Kiev: Kievskaiia Starina. [In Russian].
- LAZAREVSKII, A. M. (editor), 1895, Dnevnyk heneralnoho podskarbiia Yakova Markovycha (1717–1767) [Diary of the general treasurer Yakiv Markovych (1726–1729)]. Part 2: (1726–1729). Kiev: Kievskaiia Starina. [In Russian].
- LAZAREVSKII, A. M. (editor), 1897, Dnevnyk heneralnoho podskarbiia Yakova Markovycha (1717–1767) [Diary of the general treasurer of Yakiv Markovych (1730–1734)]. Part 3: (1730–1734). Kiev: Kievskaiia Starina. [In Russian].
- LOKHA, V., 2019, Heohrafiia pokhodiv kozatstva pereiaslavskoho polku u 1680–1720-kh rr. [Geography of the campaigns of the Cossacks of the Pereiaslav Regiment in the 1680s and 1720s]. Faktor prostoru v istorychnykh doslidzhenniakh: Materialy Vseukraïnskoi naukovoï konferentsii mista Pereiaslav-Khmelnytskyi, 81–94. [In Ukrainian].
- MARKOVICH, O. M. (publication of a diary), 1859, Dnevnie zapiski malorossiiskago podskarbiia generalnago Yakova Markovicha [Daily notes of the Malorossiyan general treasurer Yakiv Markovlch]. Part two. Moscow. [In Russian].
- REPAN, O., 2000, Mobilizatsiia kozakiv Hetmanshchyny dla voennykh pokhodiv u 1735–1739 rokakh [Mobilization of the Cossacks of the Hetmanate for military campaigns in 1735–1739]. Kyiv: Kyivska starovyna, 18–30. [In Ukrainian].

- RODAKOVA, E., 1896, Ukrainski kozaky na Ladozhskim kanali [Ukrainian Cossacks on the Ladoga Canal]. Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka u Lvovi. Lviv. 4, 1–20.
- SLISARENKO, O. M., 2018, Ukrainske kozatstvo na budivnytstvi Ladozkooho kanalu [Ukrainian Cossacks on the construction of the Ladoga Canal]. Naukovo-teoretychnyi almanakh «Hrani». Vol. 21. 9, 105–110.
- SMOLII, V. A. et al., 2006, Istoriiia ukrainskoho kozatstva: Narysy: U 2 t. [History of the Ukrainian Cossacks: Essays: In 2 vols.]. In V. A. Smolii ed. et. al.. Kyiv: Vydavnychi dim «Kyevo-Mohylianska akademiia». Vol. 1. [In Ukrainian].
- SOKYRKO, O. H., 2011, Mobilizatsiini ta opovishchuvalni universaly i lysty hetmaniv seredyny XVII – pershoi tretyny XVIII st. [Mobilization and notification universals and letters from hetmans of the mid-seventeenth and first third of the eighteenth century]. Spetsialni istorychni dystsypliny Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv. 19, 122–134. [In Ukrainian].
- STEPANCHUK, Yu. S., 2009, Nyshchennia zbroinykh syl hetmanshchyny yak element systemnoho nastupu tsarskoho uriadu na ukrainsku avtonomiiu [The destruction of the Hetmanate's armed forces as an element of the tsarist government's systematic offensive against Ukrainian autonomy]. Vinnytsia: Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho]. Serii: Istoriiia. 16, 22–29. [In Ukrainian].
- STRUKEVYCH, O., 2005, Vlada v Ukraini-Hetmanshchyni: mekhanizmy realizatsii. Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Evropi: Z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st. [Power in Ukraine-Hetmanate: mechanisms of realization. Ukraine in Central and Eastern Europe: from ancient times to the end of the XVIII century]. NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy. 5, 401–411. [In Ukrainian].
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv mista Kyieva (TsDIAK), fond 53, sprava 270, 18 arkushy.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv mista Kyieva (TsDIAK), fond 51, sprava 1106, 8 arkushy.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv mista Kyieva (TsDIAK), fond 51, sprava 1335, 92 arkushy.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv mista Kyieva (TsDIAK), fond 51, sprava 1328, 2 arkushy.
- VASYLENKO, M., 1926, Zbirka materiiialiv do istorii Livoberezhnoi Ukrainy ta ukrainskoho prava XVII–XVIII st. [Collection of materials on the history of Left-Bank Ukraine and Ukrainian law of the XVII–XVIII centuries]. Kyiv: Ukrainskyi arkhieohrafichnyi zbirnyk Vol. 1. 50–164. [In Ukrainian]. [In Ukrainian].
- ZARUBA, V. M., 2007, Administratyvno-terytorialnyi ustroi ta administratsiia Viiska Zaporozkoho u 1648–1782 rr. [Administrative and Territorial Organization and Administration of the Zaporozhian Army in 1648–1782]. Reviewers: Nehodchenko O. V., Shvydko H. K. Dnipropetrovskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, Kafedra ukrainoznavstva. Dnipropetrovsk: PP «Lira LTD». [In Ukrainian].
- ZINCHENKO, O. Z., 2017, «Domashnii protokol» 1717–1767 rr. Heneralnoho pidskarbiia Yakova Markovycha v konteksti ukrainskoho shchodennykarstva XVIII st.» [The «Home Protocol» of 1717–1767 of the General of the General Treasury Yakov Markovych in the context of Ukrainian diary writing XVIII century]. Rukopys. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata filolohichnykh nauk. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, Kyiv. [In Ukrainian].

Мобілізація козаків Лубенського полку 1721–1725 років (за матеріалами щоденника Якова Марковича)

Серед визначних діячів Гетьманщини XVIII століття важливе місце належить Якову Марковичу. Він був видатним письменником-мемуаристом, державним діячем і загалом однією з найосвіченіших персон своєї доби.

Яків походив зі знатної родини. Завдяки батьку – лубенському полковнику Андрію Марковичу, він отримав якісну освіту у Києво-Могилянській академії, вивчив декілька іноземних мов (наприклад латину), завів близьку дружбу із видатним теологом Феофаном Прокоповичем і іншими представниками вищого кола держави. Його походження також допомогло йому близько затоваришувати із полковником, а пізніше наказним гетьманом Павлом Полуботком. Вважається, що саме Полуботкова «Хроніка» подій в Україні надихнула його продовжити за ним літопис подій тогочасної Гетьманщини і створити свій видатний «Діаріуш», що охоплює період з 1717 по 1764 роки його життя, за матеріалами якого ми і знаємо про його наказне полковництво і побут.

Нас же цікавить у сьогоднішній статті процес мобілізації козаків Лубенського полку під командуванням наказного полковника Якова Марковича (1721–1725).

XVIII століття – це був час, коли російська імперія все більше пригнічувала і контролювала козаків, змушувала їх полковників відправляти їх у не потрібні їм і далекі війни, на будівництво каналів (наприклад Ладозького), де вони хворіли і гинули. Полковник не мав вибору – він або підкорювався, виконував накази, отримував статки і любов керівництва, або його позбавляли посади.

Ще гірша доля очікувала козаків і старшину: якщо вони відмовлялися вирушати у похід, то з ними проводили профілактичну бесіду, а, якщо вона не допомагала, то їх могли забити у колодки і побити киями. Це все були профілактичні заходи, щоб примусити їх до покори і в решті решт все одно направити їх до військового походу. Не рятували їх і поранення, адже пильний полковник уважно слідкував за їх одужанням, щоб знову їх направити на виконання задачі.

Ось в таких умовах безвиході і приреченості відбувалася мобілізація козаків до війська, коли твоє життя повністю в руках правителів, які всіма силами намагаються використати тебе як живу силу у своїх корисливих цілях. Саме про цей процес йдеться в даній статті.

Ключові слова: Гетьманщина, Російська імперія, XVIII століття, мобілізація, козацькі полки, Яків Маркович.

Oleksandr Barsukov, M.A. in History, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Олександр Барсуков, магістр історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-3612-5273>

Received: 19.01.2024

Advance Access Published: February, 2024